

(R)evolutie en expansie

Maart 1973, in 'Intermediar'

Foto: www.knowledgenuts.com

Het samenspel van een aantal gunstige factoren heeft ons land een ongekende economische expansie in de jaren 60 gegeven. Dit heeft vrij algemeen de verwachting gewekt dat het wel op dezelfde voet zal voortgaan met de toename van productie en welvaart. Evenwel is de situatie van ons productiebestel in de jaren 70 in meerdere opzichten essentieel verschillend van het voorgaand decennium. Deze verschillen, welke nog te weinig onderkend worden, worden hier globaal beschreven. Het accent valt daarbij op ontwikkelingen, in meerdere basisindustrieën. Vervolgens wordt de vraag gesteld, welke consequenties moeten worden getrokken uit de zich aftekenende perspectieven.

Dit artikel beoogt een aantal kwalitatieve en kwantitatieve groeiaspecten naar voren te brengen, die typerend zijn geweest voor de achter ons gelegen periode in Nederland, terwijl het grotendeels ook op Europa van toepassing is. Hiervoor zijn voor het gemak de jaren 60 genomen, aangezien hier vrij veel gegevens over bekend zijn. Het feit dat allerlei zeer verschillende aspecten worden behandeld heeft tot gevolg dat een heterogeen beeld ontstaat van niet gelijk wegende factoren, kwalitatief en kwantitatief door elkaar heen. Hoewel dit wellicht een verwarrende indruk zal maken, is dit eigenlijk ook het probleem van onze tijd. Het ontbreekt ons aan inzicht en overzicht om prioriteiten te kunnen stellen in de overvloed van weegbare en onweegbare gegevens en vragen die op ons afkomen. In dit artikel wordt getracht hierin toch een trend én een discontinuïteit te ontdekken, die weleens veel harder en sneller aan zouden kunnen komen dan men oppervlakkig zou verwachten.

Een discontinuïteit van materiële aard in de economische groei en een van morele aard in het verdwijnen van conventies. Indien deze gelijktijdige ontwikkeling van twee belangrijke pijlers van de huidige samenleving zou doorzetten, is het de vraag hoe de mens hierop zal reageren. Hoe beter wij zijn voorbereid op de mogelijke ontwikkelingen in de toekomst, hoe minder kans dat er chaos ontstaat.

Inzicht in wat er gebeurd is, is makkelijker te verkrijgen dan inzicht in wat er gaat gebeuren. Toch heeft de mens daar wel degelijk invloed op, mits hij zijn individuele bewustwording en sociale verantwoordelijkheid als hoofdtaken ziet. De overgang van het fenomenologische beschrijven en kwantitatief berekenen van wat er gebeurd is en de speculaties van het doortrekken daarvan in de toekomst, naar de geestelijke consequenties daarvan is een uiterst moeilijk proces. Het heeft iets te maken met de moeilijkheid waar de mensheid al eeuwen mee worstelt, namelijk de relatie tussen materie en geest. Is er een direct verband, is het één geheel of zijn het twee parallel bestaande werelden die elkaar beïnvloeden?

Het wemelt om ons heen van de stemmen die roepen om een mentaliteitsverandering die nodig is voor de toekomst. Er zijn er maar weinig die een richting kunnen aangeven in welke deze zich dan zou moeten begeven, hoe dat zou moeten gebeuren en op welke termijn, en wat er concreet mee wordt bedoeld. Hopelijk kan het navolgende een bijdrage leveren voor de gedachtevorming over de inderdaad noodzakelijke veranderingen.

Groei in de jaren zestig

Het industriële klimaat in Nederland werd in de zestiger jaren gekenmerkt door een bijzonder sterk optimisme en een bijna blind vertrouwen in expansie. Dit optimisme was grotendeels gebaseerd op de verbluffende groei van de industrie. Mede door de mogelijkheden die de EEG bood, heeft de Nederlandse industrie kans gezien grote nieuwe industrieën te vestigen in de

zeehavengebieden, de productie sterk op te voeren en de export enorm te vergroten. Het vertrouwen in deze expansie en vooral in het voortduren daarvan, was zo sterk, dat wij het in die tijd praktisch niet voor mogelijk hielden, dat de economische activiteit verstoord zou kunnen worden door gevoelige recessie-verschijnselen.

Groei van de productie

Hoe groot deze expansie geweest is, blijkt wel uit de enige tijd geleden door de EEG gepubliceerde groei-cijfers van de industriële productie. Van 1963 tot 1970 nam in Nederland de industriële productie toe met 75%. In de Sovjet-Unie ligt het groeipercentage even hoog, terwijl dit alleen overtroffen wordt door Japan met een groei van 158%. In alle andere ontwikkelde landen is de industriële productie in deze periode minder snel gegroeid. (Bijv. Duitsland en Frankrijk met ongeveer 50%, de Verenigde Staten met 35%.)

Groei van de materiële welvaart

Mede door een overeenkomstige ontwikkeling in de andere sectoren van het bedrijfsleven is een forse groei van onze welvaart tot stand gebracht. Het reële arbeidsinkomen is van 1960 tot 1971 gegroeid met bijna 5% per jaar, terwijl ook de inflatie bijna 5% per jaar heeft bedragen. Welke inspanning dit voor het bedrijfsleven betekent, realiseert men zich als men beseft dat de totale loonsom inclusief sociale lasten gestegen is van 19,5% (16 miljard gulden) van de productiewaarde van de bedrijven in 1960 tot 26,6% (51 miljard gulden) in 1970. Gemiddelde jaarlijkse groei van het totale bedrag met 12,2%! Tezelfdertijd tijd ging het percentage bruto winst omlaag van 11,4% van de omzet in 1960 tot 8,9% in 1970. Het absolute bedrag van de bruto winst steeg wel (van 9,4 miljard gulden in 1960 tot 17,2 miljard gulden in 1970), maar met een veel kleiner percentage per jaar, namelijk 6,2% bij een gemiddelde inflatie van 4,6%. Hierbij moet bedacht worden dat de investeringen in vast activa toenamen met gemiddeld 7,6%.

Groei van de collectieve voorzieningen

De sterke economische expansie is gepaard gegaan met een nog sterkere toename van de overheidsuitgaven en de sociale lasten. Enerzijds zijn hierdoor belangrijke collectieve voorzieningen gerealiseerd (infrastructuur, stedenbouw, wegen), anderzijds is een stelsel van sociale voorzieningen gecreëerd, waardoor Nederland op een gunstig sociaal klimaat kan bogen. Hiertegenover staat dat de druk van belastingen en sociale premies is gestegen tot de hoogste in Europa. Van 33,8% van het nationaal inkomen in 1960 tot 43,5% in 1970 en naar verwachting zelfs 47,7% in 1973.

Andere groeiverschijnselen

Op talloze maatschappelijke terreinen hebben zich ontwikkelingen voorgedaan, die met deze groei verband houden. Om slechts enkele markante symptomen te noemen:

- *Voortdurende werktijdverkorting*

De zesdaagse werkweek werd vervangen door een vijfdaagse; het aantal arbeidsuren per week daalde van 48,8 uur in 1960 tot 44 uur in 1971 en er wordt nu al over 40 uur gesproken binnen enkele jaren!; de vakantie nam toe van 2,5 week in 1960 tot 3,5 week in 1970.

- *Toenemend ziekteverzuim*

Het ziekteverzuim - in 1960 4% - is in 10 jaar tijd bijna verdubbeld: in 1970: 7,7%. De oorzaken van dit verschijnsel moeten niet alleen gezocht worden in medische omstandigheden, maar evenzeer in de arbeidssituatie en de arbeidsmotivatie. Dit blijkt ook wanneer een nieuwe wetgeving tot een soepeler behandeling leidt.

- *Toenemende werkeloosheid*

De werkeloosheid nam toe van gemiddeld 49.000 in 1960 tot plm. 115.000 in 1972, hetgeen als percentage van de afhankelijke beroepsbevolking, betekent van 1,5% tot plm. 3%.

- *Groei van het onderwijs*

Zowel bij het middelbaar als het wetenschappelijk onderwijs is de deelname meer dan verdubbeld. Het aantal studenten aan universiteiten en hogescholen groeide tot boven de 100.000. Hierbij moet bedacht worden dat het totale aantal academici in Nederland, inclusief gepensioneerden eveneens 100.000 is.

- *Toenemende milieuverontreiniging*

Zodat het besef groeit dat de kritische grenzen overschreden worden.

- *Groeiend onbehagen*

Dit onbehagen betreft niet alleen de doelstellingen en de wijze van functioneren van ons systeem van ondernemingsgewijze productie, maar treft ook onze bestuursvormen, samenwerkingsverbanden, communicatievormen, kortom ons hele maatschappelijk bestel. Op alle fronten beginnen bestaande conventies te wankelen.

- *Groeiende wens tot medezeggenschap en andere vormen van inspraak*

Ten gevolge van enerzijds bovengenoemd onbehagen, maar ook de toenemende mondigheid en vorming van de bevolking.

Veranderde groeiomstandigheden in de jaren 70

Een groot deel van de bovengenoemde welvaarts-groei werd niet zozeer tot stand gebracht door een zwaardere individuele prestatie, maar door een samenspel van gunstige factoren, zoals onder andere betere hulp-middelen, verbeterde technologieën, kapitaalintensieve investeringen en andere externe economische factoren. In de jaren 70 zullen sommige van deze factoren wegvallen, andere zullen belangrijk minder ruimte bieden voor welvaartsstijging in Nederland en Europa, en enkele voorheen positieve factoren zullen zelfs negatief gaan werken. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in de staalindustrie, de petrochemie en de olie-industrie. Deze bedrijfstakken dragen gezamenlijk 7% bij aan het bruto nationaal product. Ze vormen tevens een belangrijke basis voor de industriële ontwikkeling, zowel in Nederland als in Europa. Het zullen echter niet alleen economische veranderingen zijn die een stempel drukken op het industriële klimaat van de komende jaren. Ook maatschappelijke factoren zullen grote invloed hebben. Onderstaand worden - in willekeurige volgorde - belangrijke economische veranderingen genoemd, aangevuld met een enkele maatschappelijke verandering.

- *Energiekosten en prijzen van basisgrondstoffen*

zullen niet meer dalen, zoals in de jaren 60, maar aanzienlijk stijgen, zowel als gevolg van toenemende schaarste (energie), als door politieke ontwikkelingen (o.m. in olieproducerende landen). Een deel van de inkomensverbetering, die in het verleden hieruit voortkwam, zal verschuiven naar die landen. Ruwe olie-prijzen zouden in de jaren 70 wel eens kunnen verdubbelen. Nederland heeft voorlopig nog een voordeel omdat het over eigen aardgas beschikt. Hoe belangrijk energie is voor een land als Nederland blijkt uit het feit dat met deze kostenpost per jaar een bedrag van 8 miljard gulden gemoeid is. Recentelijk zijn nafta-prijzen (de grondstof voor de gehele petrochemie) in enkele jaren tijd (1970-1972) gestegen van \$ 19/ton naar \$ 27/ton, terwijl in 1973 vrije marktprijzen van \$ 32 - \$ 36 worden genoemd.

- *Milieubeschermingskosten* die tot nu toe nog bescheiden waren zullen een stijgend deel van het welvaartsaccres opeisen. Investeringen door milieubescherming zullen stijgen van plm. 4% naar plm. 8% van investeringen voor nieuwe fabrieken. Hoewel ook milieu-investeringen een eigen rendement zullen hebben (vooral bij stijgende grondstoffenkosten: men denken o.m. aan recycling), zal toch met kostenverhoging rekening gehouden moeten worden.

- *Schaalvergroting van productie-eenheden*

bedroegen in de jaren 60 een factor 5 à 10 voor vele belangrijke grote producten, zoals ethyleen, ammoniak, vinylchloride, staal, etc. (zie tabel 1 op volgende pagina). In de jaren 70 zal verdere schaalvergroting niet meer kunnen worden doorgevoerd; zeker niet met deze factoren.

Praktisch alle grote productie-eenheden hebben hun optimum bereikt en dergelijke fabrieken zullen nu, door stijgende bouwkosten (90% in de jaren 60) duurder worden per eenheid product. Prijsverlagingen en zelfs compensatie van kostenstijgingen door middel van *economies of scale* gaan tot het verleden behoren. Daarenboven zijn de marges zo sterk geslonken, dat in tal van productieprocessen een *break even* situatie een bezettingsgraad van 90% in plaats van 70% vereist. Hierdoor zijn in de eerste jaren 70 al ernstige overcapaciteitsproblemen ontstaan. De zekere mate van flexibiliteit die vroeger nog bestond, is er niet meer. De absolute grootte van deze productie-eenheden in o.m. de chemische en petrochemische industrie veroorzaakt bovendien talrijke problemen op het stuk van besturing, transport (vrachtkosten), financiering (100 tot 700 miljoen gulden per eenheid), risicoverzekering en dergelijke. Wij staan dus voor een structurele omslag.

- *d. Verkooprijzen* van staal, olie en petrochemische producten die in de jaren 60 daalden met 20-25% (ondanks inflatie) moeten weer structureel stijgen, wil de rentabiliteit hersteld worden op een niveau, waarbij het mogelijk is om vernieuwing en toekomstige groei te financieren. Te berekenen is dat dit rendement op lange termijn plm. 8% netto na belastingen op het geïnvesteerd vermogen moet bedragen. Dit zal, behalve efficiëntieverbetering, ook bereikt moeten worden met prijsverhogingen.

Naast structurele prijsverhogingen zal daarna in deze sectoren eigenlijk iedere kostenstijging in de prijs moeten doorwerken (ongeveer zoals indexatie voor de inkomens wordt geëist!). Hierbij wordt even verondersteld dat groei en vernieuwing noodzakelijk zijn. Hierover later meer.

- *e. De afzetgroei* in de jaren 70 zal naar grote waarschijnlijkheid lager liggen dan in de jaren 60. Op grond van vele studies mag worden aangenomen dat de groei in genoemde sectoren van een niveau van 10-20% per jaar zal dalen naar 5-10%. Dit heeft een zeer groot effect op het niveau van groei-investeringen en daarmee op de afzet van de kapitaalgoederenindustrie (beide dalen dan globaal namelijk met 50%!).

Daarnaast kan vastgesteld worden dat op het gebied van deze basisindustrieën zich sinds kort een stormachtige ontwikkeling voordoet in landen als Polen, Roemenië, Tsjecho-Slowakije en Bulgarije, welke landen grootse industrialisatieplannen ten uitvoer leggen. Voorst worden grote petrochemisch complexen gebouwd bijvoorbeeld in Perzië in samenwerking met Japanse ondernemingen en in Libië en Algerije in samenwerking met Italianen. Dit noopt tot voorzichtigheid met grote investeringen in Europa, omdat de schaalgrootte van deze projecten buiten West-Europa zodanig is dat met belangrijke import in Europa vanuit deze gebieden moet worden gerekend.

- *f. Investeringscoördinatie* is in de jaren 60 niet aan de orde geweest, maar mede als gevolg van bovengenoemde factoren zal daaraan in de toekomst niet te

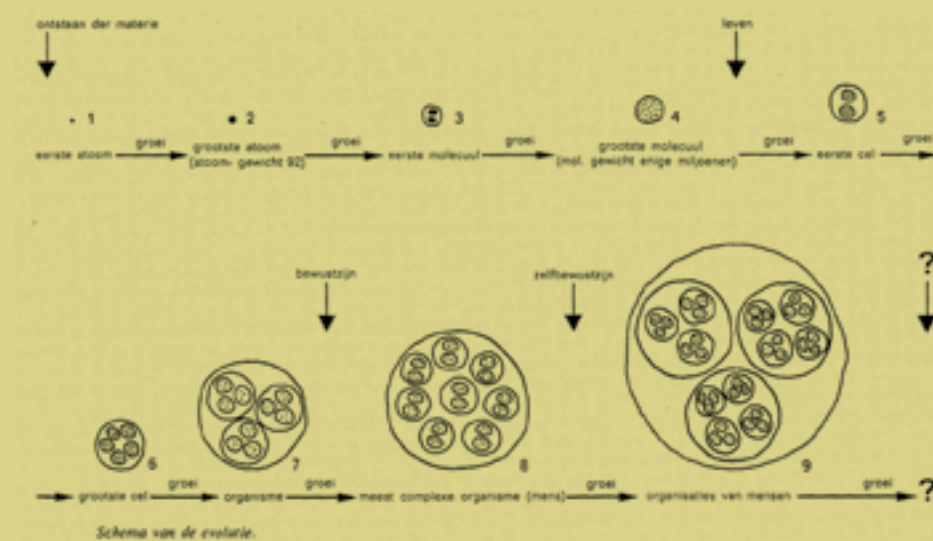
Tabel 1

	Capaciteit in 1000 ton/jaar		Kosten in 1970 in miljoen gulden per fabriek/tanker
	1960	1970	
Ethyleen	60	450	350
Vinylchloride	30	300	125
Methanol	50	350	90
Raffinaderij	2500	6000	700
Ammoniak	50/100	350/500	100
Papier- en pulpfabriek	50	200	300
Tankers	30	300	120

Tabel 2

	EEG	VS	
1971	22.000	30.000	
1972	24.000	30.000	(devaluatie \$ '72)
1977	36.00	34.000	(devaluatie \$ '73)

Figuur 1

ontkomen zijn. Omdat wij zuiniger moeten zijn met investeren wordt het voorkomen van overcapaciteit en van kapitaalverspilling steeds dringender. Een onderlinge afstemming op bijvoorbeeld EEG niveau is nodig voor zo'n industrieprogrammering, te meer omdat binnen West-Europa autarkisch ingestelde landen zoals Frankrijk en Italië, een centrale planning toepassen die in eerste instantie naar de eigen import/export balans ziet. Het is duidelijk, dat in dit licht een land als Nederland qua industriële ontwikkeling geen gemakkelijke tijd voor zich heeft.

Aangezien buiten Europa fors wordt geïnvesteerd, zoals boven reeds werd vermeld, zal een sterke Europese handelspolitiek in het kader van een open wereld-economie parallel moeten lopen met de investerings-coördinatie.

g. De loonkosten zullen in de jaren '70, indien wordt voortgegaan op dezelfde wijze als de laatste 5 jaren het geval is geweest, te sterk stijgen. Uit interne gegevens van multinationale ondernemingen die in Europa en Amerika hun bedrijven hebben, blijkt dat in 1977 de kosten per werknemer in Europa dezelfde orde van grootte bereiken als die in de Verenigde Staten. (zie tabel op vorige pagina).

De oorzaak moet gezocht worden in het feit dat de verwachte loonkostenstijging in Europa wordt geschat op 8 à 10% per jaar en in de VS op 5%; de inflatie wordt in Europa op ca. 5% per jaar geschat, de inflatie in de VS op 3%. Wanneer wij in Europa de inflatie niet in de hand houden door tegenover de kostenstijging ook een reële toegevoegde waarde te stellen, wordt onze concurrentiepositie ondergraven. Nogmaals: deze toegevoegde waarde is ons in het verleden te gemakkelijk toegefallen. In de jaren '70 zullen wij ten gevolge van structurele veranderingen veel harder en beter moeten werken om bovengenoemde ontwikkeling het hoofd bieden. Toeneming van inflatie en werkloosheid zijn anders het gevolg.

h. De werkgelegenheid, in het bijzonder van academici, zal in de jaren '70 grote problemen geven. Nemen wij het voorbeeld van ingenieurs, waarvan er momenteel 19.000 in Nederland zijn. Rekening houdend met de gepensioneerden daaronder (3.000) en het ervaringscijfer voor vervanging van plm. 5% betekent dit een behoefte van plm. 800 nieuwe ingenieurs per jaar. Het aantal studenten in de ingenieursstudies bedraagt plm. 17.000. Rekening houdend met een uitval tijdens de studie van plm. 45% en een studieduur van plm. 7 jaar, betekent dit grofweg dat er plm. 10% per jaar afstudeert. Op de huidige basis dus plm. 1700 per jaar. Er zijn dan dus 900 ingenieurs per jaar beschikbaar voor nieuwe functies, dus voor de groei! In het verleden hebben de nieuwe Technische Hogescholen in Eindhoven en Twente een deel van de groei (een generatie per TH) opgenomen. De nu voor ons liggende toekomst zou wel eens tragische consequenties kunnen hebben voor de plaats van academici in onze samenleving.

i. Het onbehagen van de jaren 60 zal in versterkte mate blijven toenemen. In de eerste plaats zullen de gevolgen van de eerdergenoemde feiten en verwachtingen in de jaren '70 bij vele groeperingen van de maatschappij hard aankomen, omdat men mentaal totaal niet op zulke economische en maatschappelijke veranderingen is voorbereid. In de tweede plaats zal in versterkte mate de twijfel aan de houdbaarheid van bestaande conventie en tradities toenemen. Men kan dit nu al vaststellen in vele sectoren van de maatschappij. Traditionele intermenselijke verhoudingen binnen hiërarchische systemen worden aangevochten. Naar nieuwe vormen wordt gezocht. Geprobeerd wordt met nieuwe onbekende systemen te experimenteren, maar qua mentaliteit wordt nog vaak gedacht vanuit de conventionele situatie.

Alle zojuist beschreven factoren hebben directe invloed op de economische resultaten van het bedrijfsleven, in het bijzonder van de industrie. Deze factoren wijzen er duidelijk op dat de vooruitzichten nu minder gunstig zijn dan tien jaar geleden. Dit betekent dat althans het producerende deel van ons economisch bestel het veel moeilijker zal hebben om relatief eenzelfde bijdrage te leveren aan de welvaarts-groei dan voorheen; welvaart dan zowel in materieel als in immaterieel opzicht; want ook aan immateriële welvaart (welzijn) gaat productie vooraf. Bovendien geschiedt dit in een fase van overgang van oude vertrouwde samenwerkingsvormen naar het experimenteren met nieuwe onbekende verhoudingen op het gebied van inspraak, overleg, medezeggenschap, gezag en leiding. In fases van onzekerheid bestaat de kans dat externe groeperingen zich van de situatie meester maken. Deze kans neemt nu ook toe. Wij lopen dan het risico de economische motor te ontregelen, waarop welvaart en welzijn gebaseerd zijn. Indien in het economische vlak de welvaarts-groei, die als gegeven werd beschouwd, nu gaat stagneren en indien in het morele vlak conventies en tradities omver worden gegooid en verouderd zijn, dan is een chaotischer situatie niet denkbeeldig.

Wat te doen in het licht van deze analyse?

Aangezien blijkt dat én op economisch gebied én op mentaal gebied ingrijpende veranderingen kunnen gaan plaatsvinden, is een eerste vereiste dat de gegevens daarover in zo breed mogelijke kring zo grondig mogelijk bekend zijn. Dit geldt nationaal en internationaal voor de macro-ontwikkelingen, en per bedrijf voor macro- én micro-ontwikkelingen.

Middellange termijn (1975-1980)

Het voorgaande betreft feiten uit en gegevens over de afgelopen 10 jaar en mogelijke ontwikkelingen in de komende 5 à 10 jaar. Het past dus in de middellange termijnplanning om deze zaken aan de orde te stellen en voorbereidingen voor maatregelen in verband met

de consequenties te treffen. Dit geldt dan voor het economische én het sociaal beleid. Het zal duidelijk zijn uit het voorgaande dat minder dan ooit het ene los van het andere kan staan.

Economische veranderingen kunnen alleen begrepen worden wanneer er een zo duidelijk mogelijke informatie over wordt verstrekt, in de eerste plaats aan degenen die bij de besluitvorming betrokken zijn. Dit betekent dat iedere organisatie haar besluitvormingsprocedures grondig zal moeten analyseren en een zodanige structuur zal moeten kiezen dat zoveel mogelijk inzicht wordt gegeven in het gebeuren en dat beslissingen in overleg worden voorbereid en genomen. Meer informatie op de goede plaats leidt tot meer individueel bewustzijn van verantwoordelijkheid bij de werknemers. Dit leidt vervolgens tot de mogelijkheid meer en verder te delegeren. En dit is nodig, wil men de mens en de organisaties flexibel en gemotiveerd houden. Dit houdt uiteindelijk in, de delegatie van de verantwoordelijkheid voor de budgettering en de uitvoering. De leiding van de onderneming, die verantwoordelijk is voor de delegatie, zal in hoofdzaak leiding moeten geven aan het ontwikkelen en bijhouden van een strategie. Een uniform handboek voor dit soort organisatieontwikkeling is niet te maken. Aangezien vorm en inhoud sterk afhangen van de leeftijdsopbouw van het personeel, de ontwikkelingsfase en omvang van het bedrijf en de economische gang van zaken in de betreffende bedrijfstak.

Aangezien de ervaring leert dat het, met full time meewerken van vakspecialisten en begeleiding in sociale vaardigheid, toch een proces van jaren (3-5) is, om in een onderneming over te schakelen van een meer hiërarchische besluitvorming naar een besluitvorming via overlegprocessen, is het voor de bedrijven die er nog niet mee begonnen zijn, tijd voor bezinning. Een nuttig middel om intensieve interne communicatie op gang te brengen kan zijn, het bespreken van de doelstellingen van het bedrijf, of het onderdeel daarvan. Het beleven van de verschillende benaderingen hiervan en het verdiepen van wederzijdse persoonlijke kennismaking daardoor, leiden tot individuele bewustwording en sociale verantwoordelijkheid. Pas dan is de bodem gelegd voor een zich van binnenuit ontwikkelend proces van creatief denken en effectief werken. Creativiteit is nodig om in plaats van bestaande verouderde conventies nieuwe flexibeler regels op te stellen, effectiviteit is nodig om economische verspilling te voorkomen.

Bij deze beschouwingen is aangenomen dat de economische groei, dat wil zeggen groeiende behoeftebevrediging (welvaart + welzijn) voorlopig nog moet doorgaan. Er zijn genoeg voorbeelden in het kwantitatieve én kwalitatieve vlak (inclusief veiligheid en milieu) waaruit blijkt dat de behoeftebevrediging nog groeiend is. Bovendien is de werknemer (en dat is de grote meerderheid van de aan het economisch proces deelnemende leden van de maatschappij) nog ingesteld op groei van netto-inkomsten. Ook dit zal binnen een paar jaar niet veranderd kunnen worden.

Langere termijn (1980-1985)

De vraag wat op langere termijn nodig is, is reeds nu actueel. Met name de bewuste mentaliteitsverandering, waar al eerder sprake van was speelt hier een rol. Het lijkt ondenkbaar dat de bevolkingsgroei in de Westelijke wereld zal voortgaan zoals tot vandaag. Er zijn al seinen in Amerika en Europa dat de groei asymptotisch begint af te nemen naar het nulniveau. Ook de langere termijn extrapolaties van de Club van Rome, hoe aanvechtbaar ook, wijzen in een richting van beperkingen. Het moge een wat grote sprong lijken, maar het is toch wel op z'n plaats hier te vermelden dat tijdens het evolutieproces op deze aarde de weg van molecuul tot mens er een is geweest waar kwantitatieve en kwalitatieve groei elkaar voortdurend afwisselden, met discontinue overgangsfasen. Ter illustratie dient daartoe het schema van figuur 1.

Na een periode van kwantitatieve groei (bijvoorbeeld steeds groter wordende atomen, of steeds groter wordende moleculen of steeds groter wordende organismen) ontstond een discontinuïteit, waarna via ingrijpende kwalitatieve veranderingen nieuwe en andere groeiwegen werden ingeslagen. Moet men deze discontinuïteit in de evolutie als revolutie beschouwen? In ieder geval is het niet een revolutie waar eerst al het bestaande vernietigd werd. Dit lijkt een waardevolle les uit de natuur! Na de fase van het verhogen van de creativiteit en de effectiviteit van het bedrijfsleven in West-Europa in de komende 5 jaar, komt toch waarschijnlijk de fase van een belangrijk teruglopende materiële welvaarts-groei, hetzij ten gevolge van daling van groei in het algemeen óf door stijging van het relatieve deel van de welzijns-groei. Bovendien zal dan ook een groter deel van de wereld-groei door de ontwikkelingslanden geclaimd worden. De bevolkingsgroei zal daar nog enorm zijn. De Europese mens zal zich mentaal moeten voorbereiden op een andere waardering van welvaart: niet steeds méér, in kwantitatieve zin, willen hebben. Wellicht gaan wij dan in de tachtiger jaren een algemene discontinuïteit beleven in de ontwikkeling van de Europese mens. De grote vraag is of het dan chaos of evolutie zal zijn. De huidige generatie van 15-25 jaar heeft al een andere instelling dan de voorgaande generaties. Wanneer deze mensen over 10 jaar functies bekleeden die het maatschappelijk bestel beïnvloeden, kon het weleens zijn dat ze juist op het goede moment komen. Er zullen dan wel vele ouderen zijn (die nu tussen de 35 en de 55 jaar zijn) die daar moeite mee zullen hebben. Het zij hun geraden daar reeds nu goed over na te denken en bij de tijd te blijven! Het gaat uiteindelijk om de bijdrage van ieder individu zelf aan deze evolutie of chaos en zijn bijdrage is groter en duidelijker, naarmate hij bij zichzelf en in zijn omgeving individuele bewustwording en sociale verantwoordelijkheid bevordert. Deze ontwikkeling is misschien wel de belangrijkste groeiverandering in onze samenleving.